

Старосанжарська фортеця Полтавського полку як об'єкт культурної спадщини

У статті, на прикладі козацької фортеці у Старих Санжарах Полтавського полку, розглядаються сотенні містечка Гетьманщини як пам'ятки історії та культури. Спираючись на особливість сотенних містечок у збереженості з усіх їх складових лише фортець, увага приділяється аналізу як аспектам історико-культурного критерію пам'ятки, так і натурно-археологічним дослідженням Старосанжарської фортеці. Показано процес переосмислення функції козацьких фортець від утилітарної до ціннісної.

Ключові слова: Полтавський полк, сотенне містечко, Старі Санжари, об'єкт культурної спадщини.

Yevhen Kalashnyk

Fortress in StariSanzhary of Poltava regiment as an object of cultural heritage

The article deals with the squadron towns of Hetmanate as historical and cultural monuments by the example of the town StariSanzhary of Poltava regiment. Historical and cultural criteria of protection object squadron towns were analyzed on the basis of archival documents and research materials of M. Arandarenko, M. Hrushevsky, O. Lazarevsky, V. Moklyak, M. Slabchenko and other. The process of rethinking the function of Cossack fortresses from the utilitarian to the axiological is showed on the historiographical materials of the first half of the nineteenth century. From all component parts of squadron towns only fortresses are preserved. Relying on this special attention is focused on archaeological research of fortifications. Analysis of the results of archaeological research in Novi Sanzhary conducted by V. Lyaskoronsky, M. Makarenko, M. M.Stan and other, as well as their comparison with examination of the fortress by the author suggests that the fortress is in good condition by contrast to majority of the squadron towns of the Poltava regiment. The trend towards the destruction of the Cossack fortresses household and extortionate activities underscores the value of fortifications in squadron town in StariSanzhary. The article proposes an urgent formulation of residues a fortress in StariSanzhary as a historical and cultural monument and its registration in the organs of protection. Results of the study will be used in preparation of the registration documentation.

Key words: Poltava regiment, squadron town, StariSanjary, object of culture heritage.

Евгеній Калашник

Старосанжарская крепость Полтавского полка как объект культурного наследия

В статье, на примере местечка Старые Санжары в Полтавском полку, рассматриваются сотенные городки Гетманщины как памятники истории и культуры. Опираясь на особенность сотенных городков Гетманщины в сохранности из всех их составляющих только крепостей, внимание уделяется как историко-культурному критерию памятника, так и натурно-археологическим исследованиям крепости в Старых Санжарах. Показан процесс переосмысления функции казацких крепостей от утилитарной к ценностной.

Ключевые слова: Полтавский полк, сотенный городок, Старые Санжары.

Нерухомі пам'ятки Козацької доби: Січі, форпости, культові центри, сотенні містечка та полкові міста в останні десятиліття посіли заслужене місце у колі об'єктів наукового дослідження. Однак, увагу дослідників та широкого загалу здебільшого зосереджено на крупних військових та адміністративних центрах або місцях історичних подій. Це впливає як на ступінь вивчення, від якого залежить інформативність пам'яток, так і на стан та заходи по їх збереженню. Як приклад можна навести такі відомі пам'ятки як Батурин, Бахчисарай, Глухів, Суботів, Черкаси, Чернігів, Чигирин, національні заповідники у Києво-Печерській лаврі, на Хортиці тощо. Дрібні адміністративні центри Козацької доби – сотенні містечка та села, зазвичай залишаються поза «генеральною лінією» і історичної науки, і туристичної інфраструктури, як правило являючи собою екзотичний додаток для обох напрямків.

Не стали виключенням із вказаної тенденції і містечка Полтавського полку. Історичні розвідки М.В. Пірського присвячені Кишеньці, Сокильці, Переволочній, селу Ханделіївка у складі Кишенської сотні¹, П. Романовського про давню історію Біликів із передмістям Бояркою², історико-статистичні відомості К. Прихожого про містечко Келеберда³ опубліковані у XIX ст., на-

жаль, не започаткували закономірності у дослідженнях козацьких старожитностей. Монографічні роботи присвячені козацьким містечкам Полтавського полку наразі представлені у дуже вузькому колі. Короткі відомості про сотні що входили до Полтавського полку протягом всього його існування містить науково-популярний нарис В.О. Мокляка «Полтавський полк»⁴. Козацької проблематики торкалися О.В. Коваленко в праці «Полтава XVII – XVIII століть»⁵, Ю.А. Мицик у розвідці «Царичанка козацька»⁶. Крім того окремих розділ у монографії Я.М. Городницької та С.В. Калашник присвячено козацькому минулому містечка Великі Будища⁷. Джерелознавча праця краєзнавця А.Т. Лати «Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах» також містить деякі матеріали присвячені козацькій добі в історії містечка⁸. Утворену лауну певною мірою доповнюють публікації в академічній періодиці та краєзнавчі нариси у пресі. Однак розвідки В. Заїки, Є. Копильця, О. Харлана, В. Хлистуна та ін.⁹, присвячені сотенним містечкам, не охоплюють окреслену проблему у повній мірі.

Раніше вже відмічалось, що з об'єктивних причин предметом охорони для сотенних містечок, як пам'яток історії та культури, виступають

¹ Напр. див. *Пирский Н.* Историко-статистические сведения о местечке Переволочне Кобелякского уезда и находящейся в нем Спасо-Преображенской церкви // ПЕВ. – Полтава, 1893. – № 15. ЧН. – С. 535-551; Його ж. Историко-статистический очерк села Ханделевки, Кобелякского уезда, и находящейся в нем Покровской церкви // ПЕВ. – Полтава, 1897. – № 1. ЧН. – С. 12-22; Його ж. Местечко Соколка и находящиеся в нем церкви: Иоано-Богословская, Покровская, Николаевская, Богоявленская и Нерукотворенного Образа Господа нашего Иисуса Христа (кладбищенская). (Исторический и церковно-статистический очерк) // ПЕВ. – Полтава, 1899. – № 14. ЧН. – С. 517-534; № 15. ЧН. – С. 573 – 580; № 18. ЧН. – С. 731-741 та ін.

² *Романовський П.* Сведения о местечкеБелики и егопредместьи Боярка Кобелякскогоуезда // ПЕВ. – Полтава, 1890. – № 5. ЧН. – С. 173 – 177.

³ *Прихожий К.* Местечко Келеберда (Кременчугского уезда) // ПЕВ. – Полтава, 1872. – № 13. ЧН. – С. 471-485.

⁴ *Мокляк В.О.* Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVIII ст. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – С. 65-94.

⁵ *Коваленко О.В.* Полтава XVII – XVIII століть. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 232 с.

⁶ *Мицик Ю.* Царичанка козацька. – К.: Генеза, 2004. – 88 с.

⁷ *Городницька Я.М., Калашник С.В.* Великі Будища. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – С. 97-117.

⁸ *Лата А.Т.* Білики: історичне минуле в документах, спогадах і художніх творах. Історичне дослідження. Третє видання (доповнене і доопрацьоване). – К. 2001. – С. 5-37.

⁹ *Заїка В.М.* Нехвороща: шаблями писаний літопис // Наша районка. – Полтава, 2013. – № 39 (202). – С. 6-7; № 40 (203). – С. 6-7; Його ж. Нехвороща: козацька еліта Гетьманщини // Наша районка. – Полтава, 2013. – № 43 (206). – С. 6-7; *Копилець Є.* Даймо волю «вітрам історії» // Панорама-плюс. – Кобеляки, 2005. – 9 квітня. – С. 4; 16 квітня. – С. 5; *Харлан О.* Історико-містобудівні дослідження містечка Царичанки // НДПКДУ. – Київ, 2014. – № 23. – С. 34-43; *Хлистуна В.* Білики // Колос. – Кобеляки, 1966. – № 146. – С. 4.

оборонні елементи їх фортець, що виділяються на місцевості¹⁰. Тобто сотенні містечка репрезентовані археологічними пам'ятками – городищами, селищами, валами укріплених ліній. Однак, у своїй більшості, вони не внесені до Державного реєстру пам'яток історії та культури. Це позбавляє фактично наявні пам'ятки державного захисту від господарської діяльності та грабіжників старовини. Отже, втрачається можливість повноцінного вивчення об'єктів культурної спадщини, в даному випадку Козацької доби, у майбутньому. Крім того вони не відіграють потенційно суспільно значущу роль як об'єкт музейного показу¹¹. Позитивним досвідом у ситуації що склалася вважаємо комплексні пам'яткознавчі дослідження науковців Чернігівщини та Сумщини, результатом яких стало видання каталогів містобудівних та фортифікаційних пам'яток Козацької доби у цих регіонах¹².

Метою нашого дослідження є аналіз фортеці сотенного містечка, як об'єкта культурної спадщини відповідно виробленим пам'яткознавчою наукою критеріям¹³; визначення проблем та перспектив збереження та музеєфікації фортеці та її історичного ландшафту. Предметом нашого дослідження було обрано фортецю сотенного містечка Полтавського полку Старі Санжари.

Старі Санжари – одне з небагатьох сотенних містечок Полтавського полку укріплення якого збереглися до сьогодні. Не дивлячись на понад сторічну увагу науковців, про що йтиметься нижче, необхідність обстеження Старосанжарської фортеці XVII–XVIII ст. підкреслю-

ють і сучасні дослідники¹⁴. Попри ці чинники пам'ятка не включена до Державного реєстру, що позбавляє її державного захисту від знищення господарською та грабіжницькою діяльністю. Це спонукає нас обрати об'єктом дослідження саме фортецю сотенного містечка Старі Санжари.

Історико-культурна складова об'єкту культурної спадщини визначається наступними критеріями:

- історичною глибиною (періодом культурного освоєння) пам'ятки;
- насиченістю і повнотою історичного минулого;
- історичною і культурною цінністю;
- значенням пам'ятки у розвитку країни або регіону¹⁵.

За повідомленням М.С. Грушевського найдавніша письмова згадка топоніму Санжари (Санжарів, Сан-Чарово – від татарського «блід»), який О.М. Лазаревський ототожнював саме зі Старими Санжарами¹⁶, датується 1545 р. Турецько-татарський караван на своєму шляху до Москви ухиляючись від виплати дорожнього мита литовським замкам «пошли есьмо з местца Перекопа не дорогою, через поля яловые, где николи купцы, предкове наши, ани мы сами не хоживали». При урочищі Санжарові караван було розбито козаками, а литовська адміністрація мусила відшкодувати збитки купцям¹⁷.

У люстрації Черкаського староства 1636 р. Санжарів згадується в ряді поселень осаджених Костянтином Вишневецьким які сплачували

¹⁰ Калашник Є. Фортифікація та фортифікаційні роботи у Полтавському полку за «Екстрактом» полкової канцелярії 1749 р. / Євген Калашник // «Археологія & фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 373.

¹¹ Титова О.М. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках і музеях // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 83.

¹² Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.; Осадчий Є.М. Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. – Суми: Джерело, ФОП Литовченко Є.Б., 2011. – 346 с.

¹³ Попельницький О.О. Проект методичних рекомендацій щодо музеєфікації пам'яток історії // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 327 – 328.

¹⁴ Мокляк В.О. Городище – сотенне містечко Старі Санжари // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область, Новосанжарський район. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – С. 145.

¹⁵ Попельницький О.О. Вказ. праця. – С. 327.

¹⁶ Лазаревский А. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. – К., 1891. – Т. XXXIV. – Сентябрь. – С. 358.

¹⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 10-11; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 58, 111.

податок медом та поволовщизну¹⁸. В свою чергу М. Арандаренко засновником містечка називає «польського шляхтича Косиковського»¹⁹, а в сучасних розвідках заснування слободи Старий

Санжарів приписується шляхтичу Казаковському або Казановському²⁰. На карті Київського воєводства 1650 р. топонім «Szandarowstary» позначає переправу на р. Полузир'я (рис. 1).

Рис. 1. Старі Санжари на «Карті Київського воєводства» Г.Л. де Боплана (1650 р.)

Датою створення Старосанжарської сотні Полтавського полку вважається 1654 р.²¹ Однак, у присяжних книгах 1654 р. посада старосанжарського сотника не згадується. У містечку Старих Санжарах до присяги московському царю були приведені городовий отаман, осавул, писар, вїйт, 165 козаків та 89 міщан²². В історичних документах посада старосанжарського сотника з'являється в кін. 50-х рр. XVII ст. У 1658 р. її займав дехто Мисан, у 1658–1659 рр. Григорій Зарудний і т.д.²³ З повідомлення гетьманського посольства до Москви у квітні 1658 р. можемо

припускати, що Санжари, разом із Біликами та Кобеляками деякий час були маєтностями магната Юрія Немирича. Однак їх підтвердження від І.М. Брюховецького не надійшло – магнату дозволили збирати з цих міст хліб «до указу царського величства»²⁴.

Вірогідно в цей же час зводяться укріплення Старих Санжар. За слушною думкою Д.І. Багалія і містечка, і навіть села повинні були оточувати себе валом та ровом, копати сторожові кургани для утримання на них постійних роз'їздів²⁵. Наприклад містечко Манжелія, розташоване не так

¹⁸ Lustracye Królewsczyzn zim ruskich Wołynya, Podola i Ukrainy z piérwszói połowi XVII wieku / Wydał A. Jablonovski // Źródła dziejowe. – Warszawa: Druk. E. Skiwskiego, 1877. – Т. V. – С. 224.

¹⁹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году в трех частях. – Полтава: Тип.губ. правления, 1852. – Ч. III. – С. 82.

²⁰ Решетники // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К.: УЕ, 1992. – С. 833.

²¹ Мокляк В.О. Полтавський полк... – С. 92.

²² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Том III. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – С. 539.

²³ Мокляк В.О. Полтавський полк... – С. 93.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – СПб, 1872. – Т. 7. – С. 209.

²⁵ Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: В Университетской тип., 1887. – С. 137-138.

далеко від Старих Санжар, на початку 1630-х рр. було «оточене частоколом і окопане ровом», містечко Говтва: «довкола оточене палями і оточене ровом»²⁶.

Легкі дерево-земляні укріплення зводилися в першу чергу проти головного і непередбачуваного ворога – татар. У жовтні 1653 р. яблонівські воєводи повідомляли московського царя, що у зв'язку з відходом татар від армії Богдана Хмельницького «гетман пишет в городаы безпрестанно, а велит остерегаться и городаы велит крепить»²⁷.

Відомості про появу татарської орди у регіоні різнопланові. В лютому 1654 р.: «иные де мурзы своими улусы кочуют промеж реки Ворскла реки Псла, и промеж черкасских городов Омелника и Санджарова, и Голутвы к реке Днепру, к городу Кременчуку по степи и речкам; и по городам де и по селам и по деревням ездят для корму, а утиснения де от них черкасом никакого нет»²⁸. У квітні 1659 р. Старі Санжари були зруйновані військом І. Виговського до якого входили і татарські загони. Полтавський полковник К. Пушкаренко у листі до царя повідомляє, що новосанжарський сотник Я. Дурицький та старосанжарський О. Кованько із товариством «разорены в городах застали, и завоеваны, и пограблены, и хлеб пожжен от Ивана Выговского и от его советников, и в неволю душ христианских множество и малых детей татаром и бусурманом и ляхам Иван Выговский поотдавал», через це сотники просять царської милості, охоронні царські грамоти та гармати²⁹. У 1665 р. ногайські татари вчинили набіг на Нові Санжари і до прибуття допомоги зі Старих Санжарів відступили з худобою, після чого їх переслідували за р. Оріль³⁰.

Яскравою ілюстрацією татарської проблеми може слугувати знахідка двох кістяків засипаних у льосі, що були виявлені Новосанжарським розвідзагоном Полтавського краєзнавчого музею навесні 1992 р. у с. Грекопавлівка Новосанжарського району. Кістяки небіжчиків збереглися частково, різностатеві, на чоловічому сліди рублячих ударів. Поруч виявлені посуд та ужиткові речі XVIII ст. Полтавський дослідник В.О. Мокляк інтерпретує небіжчиків як жертви потужного татарського набігу 1737 р.³¹

Із регіоном пов'язана і доля кошового отамана Івана Сірка. У квітні 1672 р. у Нових Санжарах його, разом із полоненим білгородським мурзою Тенмамбетом, арештував полтавський полковник Ф. Жученко і доправив до Батурина³². Як повідомляє В.Л. Кочубей: «через все городаы приприводил»³³. Шлях конвою пролягав і через Полтаву, де мурзу було залишено у в'язниці. Таким чином, валка не могла оминати Старі Санжари.

Подією, що торкнулася кожного містечка в Полтавському полку стала Північна війна, битва під Полтавою 27 липня 1709 р. та її наслідки. Старі Санжари не були виключенням. Старосанжарський сотник М. Карпенко у битві прийняв сторону І. Мазепи³⁴. В той же час священик зі Старих Санжар Остафій Григор'єв постачав селітрою проросійськи налаштовану партію полковника І. Черняка, сплату за що він вимагав повернути навіть у 1727–1729 рр.³⁵

М. Арандаренко повідомляє, що під час блокади Полтавської фортеці Старі Санжари також були захоплені шведами. Тут утримувалися полонені з московського гарнізону, що обороняв м. Веприк. За наказом Петра I росіяни 10 червня

²⁶ Мицик Ю.А. Канівське та Черкаське старовина в описі малознаної люстрації 1631–1633 років // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 43-53.

²⁷ Акты Московского государства. – СПб, 1894. – Т. II. – С. 346.

²⁸ Там само – С. 365.

²⁹ Акты, относящиеся к истории... – Т. 7... – С. 282.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и западной России. – СПб, 1869. – Т. 6. – С. 53-54.

³¹ Мокляк В. Нове свідчення про татарський набіг на Полтавщину в 1737 р. // НДПКДУ. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 67-68; Мокляк В.О. Звіт про археологічні розвідки на території Новосанжарського р-ну Полтавської області в 1992 році // НА ІА НАН України. – 1992/150. – рис. 24-26.

³² Акты, относящиеся к истории... – Т. 7... – С. 893, 896.

³³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 377.

³⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 1152, арк. 2, 5.

³⁵ Там само, спр. 2544, 3 арк.; спр. 3241, 2 арк.

вибили шведів та звільнили полонених, а також захопили дві гармати³⁶. Петро Болесте так змальовує взяття Старих Санжарів: «Когда под Санжары кичливый враг перенес свое оружие, торжественно шествовал он [генерал-лейтенант кавалерії Генскін] туда, и дерзко, без честного боя, подошел под самые валы [...] от трехдневного ливня и грозы Ворскла широко разлилась [...] ...при разливе Ворсклы Гескин переправляется в брод. Устроив к бою свои силы, он делит их на три отряда. На отрез этим отрядам спешит шведский генерал Круз, но ему дают сильный отпор, принуждая его бесславно отступить к Полтаве. Нет, и уйти не дают ему: его бьют, поражают, забирают в полон. От совершенной гибели и преследования спасается лишь несколько всадников, свидетелей этого поражения. Во время этой стычки начинается натиск на Санжары; таким образом, открывают вход [в город]. Здесь рабы бьют врага на улицах или где он попадается. По взятии города вся его защита предается мечу»³⁷. У листі Я.В. Брюса від 15 червня 1709 р. повідомляється, що Старі Санжари було взято 14 червня. Містечко обороняли чотири шведські полки. В ході штурму було визволено «полонных офицеров и рядовых солдат... с полторы тысячи, которые взяты были в Веприке и ин где»³⁸.

Після поразки у баталії шведська армія знову проходить через Санжари – «маленький городок в двух милях от Полтавы»³⁹. Тут короля наздоганяють 7–8 кавалерійських полків на чолі з генералом Левенгауптом⁴⁰. Ще 23 червня шведами з під Полтави до Старих Санжарів були відправлені великі гармати⁴¹. Чи була артилерія забрана при від-

ступі – невідомо. За обрахунками В.О. Мокляка в цей час особовий склад Старосанжарської сотні не міг бути меншим за 209 козаків, а кількість її артилерії дорівнювала чотирьом гарматам⁴².

Щодо сотенної артилерії містечка не можливо оминати увагою дані наказного полковника Сави Таранухи від 21 лютого 1725 р., які були опубліковані М.Є. Слабченком: «В сотне старосанжаровской две пушки железных есть, ни на козацкиеденги ниже мейские, куплены самим старателством козацким стам(о)борских городов заднепрских, а именно з Жаботина подчас переселения тамошних обывателей на сю сторону Днепра перевезены добытные, а припасов жадних до оних не маете, а пред шведскою руиною была една медная пушка, на денгикозацкие купленная, которую по руине взято в Полтаву»⁴³.

Крім згаданих вище обрахунків дані про чисельність населення Старих Санжарів у XVIII ст. висвітлюються у компутах та ревізіях. Компут Полтавського полку 1718 р. фіксує в Старих Санжарах 258 козаків та 223 посполитих, а також повідомляє про сім цехів, що функціонували у містечку: кушнірський, шевський, ткацький, колісницький, різницький, бондарський та ковальський⁴⁴. У Компуті 1721 р. відмічено 350 козацьких дворів та козаків та 270 посполитих і їх дворів та ті ж цехи⁴⁵. Компут 1726 р. називає 174 козаки і 403 посполитих. Компут 1732 р. окрім перепису 424 посполитих (всього 500 дворів) надає відомості про наявність у містечку 6 шкіл та 4 шпиталів⁴⁶. У матеріалах Генерального слідства про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр. Старі Санжари (598 дворів) відно-

³⁶ Арандаренко Н. – Вказ. праця. – С. 82.

³⁷ Доба гетьмана Івана Мазепи... – С. 620.

³⁸ Там само. – С. 878.

³⁹ Там само. – С. 637.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. – С. 723.

⁴² Мокляк В.О. Полтавський полк в 1709 році // Українське козацтво: історія, сучасність, майбутнє. М-ліміжнар. наук.-практ. конф. – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 63-65.

⁴³ Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк) // Записки императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Одесса, 1909. – Выпуск I. – С. 365-366.

⁴⁴ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.). Т. I. / Упорядн. Мокляк В.О. – Полтава: АСМІ, 2007. – С. 165-172.

⁴⁵ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.). Т. II. / Упорядн. Мокляк В.О. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – С. 130-141.

⁴⁶ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – С. 139.

сяться до вільних міст, що не належали на жодні уряди, а перебували у полковому віданні⁴⁷.

Щодо укріплень Старосанжарської фортеці, сотник Іван Згурков повідомляв у 1749 р. полкову канцелярію А. Горленку: «старосанжаровская крепость до бывшей последней Турецкой войны подчинке приводима была обще всеми старосанжаровскими жителми, так казаками и посполитыми не употребляя на оную не откуда денежной суммы, ныне же она крепость в совершенстве по прежнему подчинкою...»⁴⁸.

У 1764 р. більша частина Полтавського полку, включаючи Старі Санжари, була приєднана до Новоросійської губернії. Козацькі полки було реорганізовано в пікінерські, а сотенний устрій скасовано. У Старих Санжарах була сформована перша рота Дніпровського пікінерського полку⁴⁹. За ревізією 1763–1764 рр. населення сотні становило 3515 чоловік⁵⁰.

На початку 1780-х рр. вздовж Ворскли проходив маршрут вченого мандрівника В. Зуєва, який, вірогідно останнім, залишив опис Новосанжарської фортеці. На нашу думку, зважаючи на деякі топографічні відмінності, у авторському викладі опис цілком може бути екстрапольований на фортецю у Старих Санжарах: «Сенжаровская крепость, или как здесь называют Станицею, величиною представляет хорошую слободу, стоит между рек Ворсклы и Полузерья [...] Строеие в ней хотя рассеянное, однако хорошее, снаружи выбеленное; в ней пять церквей и подле устья реки Полузерья земляная крепостца с высоким валом с проездами и рвом [...] Сенжарами называется два местечка, одно новые, другое старые Сенжары; оба прежде составляли токмо станицы»⁵¹.

Обсяг статті дозволяє проаналізувати лише головні віхи історії містечка для підкреслення

його історико-культурної цінності. Нами були окреслені епізоди в тій чи іншій мірі пов'язані з функціонуванням Старосанжарської фортеці, як об'єкту культурної спадщини. Викладений матеріал підкреслює необхідність глибшої історичної розвідки з метою реконструкції етапів розвитку козацького містечка та пов'язаної із ним пам'ятки.

Об'єктивна складова пам'ятки включає такі критерії:

- автентичність;
- достовірність історичного середовища;
- високий ступінь збереженості пам'ятки;
- репрезентативність та інформативність⁵².

Очевидно, що ці фактори у невеликих населених пунктах вищі ніж у районних чи обласних центрах з високим ступенем антропогенного впливу. Однак слабка інфраструктура не сприяє вивченню віддалених пам'яток, увага на що зверталася вище.

Історія досліджень Старосанжарської фортеці нараховує понад 150 років. На прикладі цього містечка можна простежити еволюцію сприйняття пам'яток Козацької доби у ХІХ ст. В описі містечка Старі Санжари Полтавського повіту 1804 р. згадуються «вал и посредственная насыпь для селитроварения», при цьому відмічено: «Развалин же городов и вещей древних не имеется»⁵³. Тобто підкреслюється утилітарна функція давніх земляних споруд. Через півстоліття О. Кониський, у спогадах пов'язаних із перебуванням у Старих Санжарах 1862 р. історика, письменника та громадського діяча П.О.Куліша занотував: «Містечко Старі Санжари, досить старовинне, було колись сотенним містом, мало свою «фортецю» і уявляло для нас деякий історичний і етнографічний інтерес. Усі ми, вкупі з Г. І. Оболенським та Кулішем, довго ходили по містечку, оглядали старі церкви й рештки «фортеці».

⁴⁷ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – С. 39.

⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 8840, Арк. 130 зв.

⁴⁹ *Зайка Г.П., Зайка А.Г.* Коли відбулося повстання пікінерів на Лівобережжі // Наш рідний край (Сторінки з історії козацтва на Полтавщині). – Полтава, 1991. – Вип. 9. – С. 45.

⁵⁰ Там само. – С. 46.

⁵¹ Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб: При Императорской академии наук, 1787. – С. 210.

⁵² *Попельницький О.О.* Вказана праця – С. 327.

⁵³ *Павловский И.Ф.* Статистическисведения о Полтавскойгубернии сто лет назад // Труды ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 2. – С. 134.

⁵⁴ *Домонтович В.* Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Романізовані біографії. – К.: Спадщина, 2012. – 376 с.

М. Арандаренко у праці 1852 р. аналізує причини появи укріплень у Старих Санжарах: «...будучи пограничним пунктом Сенжары были укреплены земляным валом, остатки коего и поныне существуют»⁵⁵. Вали фортеці у Старих та Нових Санжарах також згадував Ф. Лагусу розвідці 1853 р. присвячений шляху втечі Карла XII⁵⁶.

На початку ХХ ст. Л.В. Падалка досліджуючи стародавні укріплення Полтавської губернії повідомляв, що «...в черте ст. Сенжар, на краю местечка сохранились следы укреплений, по всем видимостям, казацкого периода»⁵⁷.

У 1905 р. городище було обстежене професором В.Г. Ляскоронським, який вперше склав план укріплень фортеці (рис. 2). Зауважуючи, що рештки валів не зовсім добре збереглися він залишив наступні дані: «Расположено это городище на треугольной формы выступе, несколько полого спускающемся к долине р. Ворсклы и по мере приближения к низу, суживающемся все более и более, переходя в почти острый шпиль в несколько сажень ширины. Западная и северная стороны городища проходят близ оврагов с крутыми, обрывистыми стенками. В длину городище имеет около 200 саж. и в ширину – до 100, в широкой, и на половину меньше – в узкой

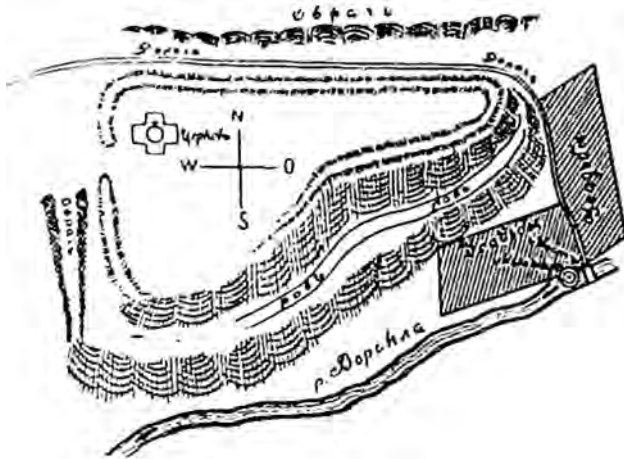

Рис. 2. Старосанжарська фортеця. План В.Г. Ляскоронського (1905 р.).

частях. Вал и ров, некогда ограждавшие это городище со всех сторон, наилучше сохранились в западной и северной частях его, особенно же близ церкви и над дорогой, идущей параллельно северному валу и несколько отстоящему от него провалю. Въезд или ворота в городище находятся в западной части, напротив церкви. Судя по положению этого городища, его размерам, остаткам валов и рвов, можно полагать, что оно относится к числу древних городищ края и в виду существования здесь древней переправы через реку, должно было играть видную роль»⁵⁸.

Опис старосанжарських укріплень також наводить М.О. Макаренко: «Городок в центре м. Старых Сенжар, занимает 3 дес., кругообразный, поверхность частью ровная, частью холмистая, застроена церковью и др. постройками; на высоком месте; разрушен, но когда и кем неизвестно; по преданию сооружен для защиты от неприятеля; о раскопках и находках ничего неизвестно»⁵⁹.

У середині червня 1941 р. рештки фортеці досліджував полтавський музейник М.А. Стан, який занотував у щоденнику: «Оглянули руїни фортеці. Вали збереглися лише частково. У глинищі ясно видно нашарування насипу»⁶⁰.

Археологічних розкопок на території Старосанжарської фортеці не проводилося. Однак, варто наголосити на наявності у с. Старих Санжарах давньоруського городища XII – пер. пол. XIII ст. Його рештки частково збереглися на південно-східній околиці села. Археологічні розвідки та розкопки на цій пам'ятці проводили І.І. Ляпушкін (1946, 1960), О.В. Сухобоков (1971), В.О. Мокляк (1989), О.В. Серов (1992)⁶¹. Також в околицях села відомі кілька багаточарових поселень.

На сьогодні фортеця сотенного містечка у Старих Санжарах збереглася частково. Городище розташоване на стрічці мису плато правого корінного берега р. Ворскла. Мис обмежується з південного-сходу – сходу долиною р. Ворскла, з півночі – північного-заходу яром утвореним р. Санжарівка. У забудові села мис обмежують з

⁵⁸ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. – М., 1907. – Том I. – С. 188-189.

⁵⁹ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). – Полтава: Тип. Т-во Печатного Дела, 1917. – С. 44.

⁶⁰ Зі щоденникових записів М.А. Стана / Публікація, передмова, коментарі Степановича С. П., Супрунєнка О.Б. // ПАЗ: Зб. наук. праць. – Полтава, 1994. – Ч. II. – С. 29.

⁶¹ Мироненко К.М. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля / Мироненко К.М. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1-2. – С. 66, рис. 1.3; Серов О.В., Осадчий Р.Н. Отчет об охранных исследованиях экспедиции Киевского облуправления культуры в 1992 г. // НА ІА НАН України. – 1992/42. – Арк. 5, Фото 9.

напільного боку вул. Старосанжарська, з низинного – пров. Зелений, від плато укріплення відмежовуються ґрунтовою дорогою. Найбільша висота поверхні мису над заплавою становить близько 30 м та понижується у північно-східному напрямку до 13 м над рівнем заплави утворюючи терасоподібні уступи. Мис частково знаходиться під приватною забудовою із городами, його південно-східний схил – під насадженнями чагарнику.

Городище локалізується на східній околиці нагірної частини Старих Санжарів. Витягнуте по вісі південний-захід – північний-схід (магнітний азимут = 75°), має трапецієвидну форму –

розширюється у північно-східному напрямку (рис. 3). Майданчик городища має помітний ухил у північно-східному напрямку, понижуючись із поверхнею мису. Стрілка мису на нашу думку штучно понижена з метою створення тут додаткового оборонного рубежу.

Укріплення представлені земляним валом, який найкраще зберігся з північно-західної та північно-східної сторін фортеці. Довжина валу північно-західної лінії укріплень (вздовж вул. Старосанжарської) складає приблизно 190 м, його висота коливається від 1,5 до 3 м (рис. 4), а наближаючись до північного кута фортеці сягає

Рис. 3. Старосанжарська фортеця. Супутникове фото Google.

Рис. 4. Старосанжарська фортеця. Ділянка валу в північно-західному куті. Фото 2016 р.

4–6 м від підшви (рис. 5). Приблизно посередині північно-західну лінію укріплень перерізає ґрунтова дорога, що веде до садиб, на гребені валу встановлені опори електромережі. У північному куті вал плавно повертає на південний схід. У цьому місці фіксується природний зсув. Північно-східна лінія укріплень сягає довжини близько 110 м, при висоті валу від 3 до 6,5 м від поверхні мису (рис. 6). Ширина збережених валів коливається від 3 до 6 м. Зовнішній схил валу крутий, має кут 45–50°, задернований, біля підшви валу місцями росте чагарник. Гребінь

валу знаходиться на одному рівні із майданчиком городища, що типово для козацьких фортець.

В східному куті фортеці вал знівельований до рівня майданчику городища і далі простежити його насип практично неможливо. Вздовж краю балки, знищений ерозією її схилів, вал майже не фіксується. Його незначні відрізки приховані чагарником. Ця, південно-східна, лінія укріплень мала орієнтовну довжину близько 200 м. Так самопроблематично простежити вал південно-західної лінії укріплень фортеці – де на плані В.Г. Ляскоронського відмічена

Рис. 5. Старосанжарська фортеця. Ділянка північного валу. Фото 2016 р.

Рис. 6. Старосанжарська фортеця. Ділянка східного валу. Фото 2016 р.

в'їзна брама. Цей відрізок укріплень був знівельований при забудові мису.

Таким чином, загальна довжина збереженого на сьогодні валу Старосанжарської фортеці становить понад 300 м. Реконструйована площа середмістя фортеці не перебільшує 1,5 га.

Вздовж південно-східної стіни проходить природна балка використана як оборонний рів. Його довжина близько 100 м, ширина коливається

від 18 до 20 м, глибина – 4–7 м від поверхні мису. На сьогодні по дну балки проходить стежина.

Західний сектор городища знаходиться під садибною забудовою. У східному – розташовані городи на яких проводиться щосезонна оранка. На оранці фіксуються дрібні фрагменти керамічного та скляного посуду, пічних кахлів XVII–XVIII ст. (рис. 7), які вказують на наявність культурного шару Козацької доби. Також

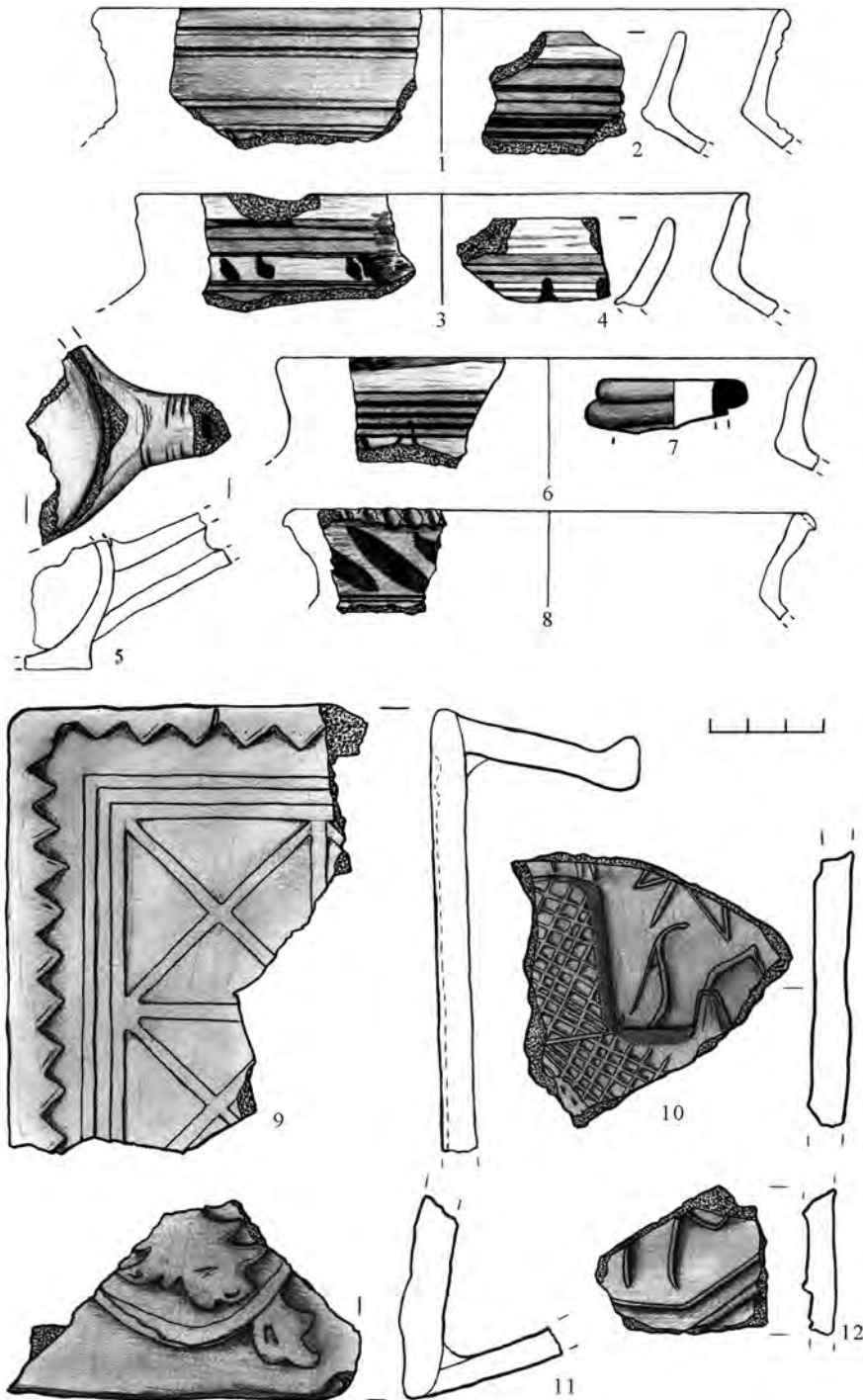

Рис. 7. Старосанжарська фортеця. Посуд та кахлі XVII – XVIII ст. Кераміка 1-6, 8-12, скло 7.

місцевими мешканцями повідомляється про регулярну появу на городищі грабіжників культурної спадщини зі знахідок яких відомі свинцеві кулі різного діаметру, що були виявлені на північно-східному краю городища.

Руйнівні чинники, що впливають на пам'ятку та шкодять культурним нашаруванням: ерозія схилів мису, щосезонна оранка, прокладення під'їзних доріг, грабіжницькі шурфи на майданчику городища та навколо валу.

Отже, городище у Старих Санжарах по суті являє собою один із небагатьох випадків гарної збереженості укріплень сотенного містечка Полтавського полку. Її цінність як об'єкту культурної спадщини підкреслює тенденція до знищення подібних пам'яток. Так наприклад

фортеці у Полтаві, Китай Городі, Кобеляках, та Нових Санжарах знищені забудовою. Придніпровські укріплення – Келеберда, Кишенька, Орлик, Переволочна – затоплені у 1962 р., із введенням в дію Дніпродзержинського водосховища. Старосанжарська фортеця потребує термінового взяття на державний облік, охорони решток укріплень, в першу чергу від діяльності грабіжників культурної спадщини, введення у регіональні туристичні маршрути, як по суті одну з унікальних пам'яток Козацької доби на Дніпровському Лівобережжі. Матеріали запропонованого дослідження планується використати при укладенні облікової документації Старосанжарської фортеці як пам'ятки історії та культури для охоронних органів.

References

- Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannue Imperatorskoj Akademiej Nauk / red. N. – T. II. Razryadnyj prikaz. Moskovskij stol. 1635–1659. – Sankt-Peterburg, 1894. – XLV, 773 p.
- Akty odnosjaschiesia k istorii Yuzhnoj I Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoyu komissiiyu. – T. 6. 1663–1668. –Sankt-Peterburg, 1869. – 279 p.
- Akty odnosjaschiesia k istorii Yuzhnoj I Zapadnoj Rossii, sobrannye i zdannye Arheograficheskoyu komissiiyu. – T. 7. 1657–1669. – Sankt-Peterburg, 1872. –VI, 10, 398 p.
- Arandarenko N. Zapiski o Poltavskoj gubernii, sostavlenyev 1846 goduvtrechastjah. – Poltava, 1852. – T. III. – 434, 48 p.
- Bagaley D. Ocherki izistorii kolonizatsyi stepnojo krainy Moskovskogo gosudarstva. – Moskva, 1887. – XVI, XVI, 614 p.
- Bondar O. Zamky ta forteci Chernihovo-Siverschyny v XV-XVIII st.: ilyustrovanyj dovidnyk. – Kyiv, 2015. – 178 p.
- Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. Dokumenty Imaterialy v trioh tomah. – T. III. – Moskva, 1953. – 645 p.
- Generalne slidstvo promaetnosti Poltavskogo polku 1729–1730.–Poltava, 2007. –176 p.
- Gorodnycka Ya., Kalashnik S. Velyki Budyscha. Istorychnyj narys. – Poltava, 2013. – 576 p.
- Grushevskiy M. Istoriya Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn. – T. 6. – Kyiv, 1995. – 680 z.
- Grushevskiy M. Istoriya Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn. – T. 7. – Kyiv, 1995. – C. 628.
- Dzherelazistorii Poltavskogo polku. Seredyna XVII –XVIII st. T. I: Komputytarevizii Poltavskogo polku. Komput 1649 r. Komput 1718 r. / upor. MoklyakV.O. – Poltava, 2007. – 400 p.
- Dzherela z istorii Poltavskogo polku (seredyna XVII – XVIII st). T. II: Komputytarevizii Poltavskogo polku. Komput 1721 r./ upor. MoklyakV.O. – Poltava, 2010. – 436 p.
- Dobahetmana Mazepyvdo kumentah. – Kyiv, 2007. – 1144 p.
- Domontovych V. Samotniy mandrivnyk prostue po samotniy dorozhi. Romanizovani biografii. – Kyiv, 2012. – 380 c.
- ZaikaV. Nehvorosca: shablyamypysanyi litopys // Nasharajonka. – Poltava, 2013. – № 39 (202). P. 6-7; № 40 (203). – P. 6-7.
- ZaikaV. Nehvorosca: kozackaelita Getmanschyny // Nasharajonka. – Poltava,, 2013. – № 43 (206). – C. 6-7.
- Zaika G., Zaika A. Koly vidbulosja povstannja pikineriv na Livoberezzhi // Nashridnyjkraj (Storinky z istorii kozactva na Poltavschni). – Poltava, 1991. – Vyp. 9. – P. 44 – 49.
- Zischodennykovyhzapsiv M.A. Stana / Publikaciya, peredmov, komentariStepanovychS.P., Suprunenko O.B. // PAZ: Zb. nauk. prac. –Poltava, 1994. – V. II. –P. 26 – 33.
- Kalashnyk E. Fortyfikacija ta fortyfikatsiyni roboty u Poltavskomu polku za «Ekstraktom» polkovoyi kantselyariyi 1749 p. // «Arheologif & fortyfikatsiya Ukrainy». Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferencii. – Kamyanets-Podilskyy, 2016. – P. 373 – 382.
- Kovalenko O. Poltava XVII–XVIII stolit. – Kyiv, 2015. – 232 p.
- Kopylets E. Daymovoljy «vitramistorii» // Pano-rama-pljys. – Kobelyaky, 2005. – 9 kvitnya. – P. 4; 16 kvitnya. – P. 5.

- Lagus F. Karl XII vYuzhnoj Rossii // ZOOID. – Odessa, 1853. – T. III. – P. 306–337.
- Lazarevskiy A. Poltavshyna v XVII v. // Kievskaya starina. – Kyiv, 1891. – T. XXXIV. – Sentyabr. – P. 357–374.
- LataA. Bilyky: istorychnemynylev dokumentah, spogadah i hudozhnih tvorah. Istorychnedoslidzhennya. Tretje vydannya (dopovnene I doopratsyovane). – Kyiv, 2001. – 157 p.
- LyaskoronskyV. Gorodischa, kurgany i dlinnye (zmievye) valypotecheniiyrr. Psla i Vorskly // Tr. XIIIAS. – Moskva, 1907. – T. I. – P. 158 – 198.
- Makarenko N. Gorodischa i kurgany Poltavskoj gubernii (Sbornikopograficheskisvedeniy). – Poltava, 1917. – 105, XIX p.
- Myronenko K. Davnjoruski poselennya Nyzhnyogo Povorskly // ALLU. – Poltava, 1998. – № 1–2. – P. 66–70.
- Mytsyk Yu. Kanivsketa Cherkaskes tarostva v opysi maloznanoi lyustratsii 1631–1633 rokiv // Kraeznavstvo. – Kyiv, 2009. – № 3–4. – P. 43–53.
- Mytsyk Yu. Tsarychanka kozatska. – Kyiv, 2004. – 88 p.
- Moklyak V. Orodische – sotenne mistechko Stari Sanzhary // Zvid pamyatok istorii ta kultury Ukrainy: Poltavska oblast, Novosanzharskyj rajon. – Poltava, 2007. – P. 145.
- Moklyak V. Zvit pro arheologichni rozvidky na terytorii Novosanzharskogo r-nu Poltavskoi oblaasti v 1992 roci // NAIANAN Ukrainy. – 1992/150. – 55 ark.
- Moklyak V. Noves vidchennya pro tatarskyi nabig na poltavschinu v 1737 r. // NDPKDU. – Kyiv, 1994. – Vyp. 3. – P. 66–68.
- Moklyak V. Poltavskiy polk v 1709 rotsi // Ukrainiske kozatstvo: istoriya, suchasnist, maybutne. – Poltava, 2005. – P. 62 – 69.
- Moklyak V. Poltavskiy polk. Naukovo-populyarnynarysistorii polku zchasyogovynyknennyado kintsya XVIII st. – Poltava, 2008. – 112 p.
- Osadchyi E. Pamyatky viyskovoï istorii Pivnichno-Zahidnoi Slobozhanshyny XVII st. – Sumy, 2011. – 346 p.
- PavlovskiyI. Statisticheskie svedeniya o Poltavskoy gybernii sto let nazad // Trudy PUAk. – Poltava, 1905. – Vyp. 2. – P. 59 – 163.
- Padalka L. Odrevnih gorodkah, gorodiscah Inasypnyh valah nateritorii nyneshney Poltavskoy gybernii // Trudy PUAk. – Poltava, 1905. – Vyp. 1. – P. 155 – 214.
- Pirskiy N. Istoriko-statisticheskiyes vedeniya o mestechke Perevolochne Kobelyakskogo uezda i nahodyascheysya v nem Spaso-Preobrazhenskoytserkvi // PEV. – Poltava, 1893. – № 15. Chastne ofitsyalnaya. – P. 535–551.
- Pirskiy N. Istoriko-statisticheskiy ocherk sela Khandeleevki, Kobelyakskogo uezda, i nahodyascheysya v nem Pokrovskoy tserkvi // PEV. – Poltava, 1897. – № 1. Chastne ofitsyalnaya. – P. 12 – 22;
- Pirskiy N. Mestechko Sokolkainahodyaschiesyav-nemtserkvi: Ioano-Bogoslovskaya, Pokrovskaya, Nikolaevskaya, Bogoyavlenskayai Nerukotvornogo Obraza Gospoda Nashego Iisusa Hrista (kladbischenskaya). (Istoricheskiy I tserkovno-statisticheskiy ocherk) // PEV. – Poltava, 1899. – № 14. Chastne ofitsyalnaya. – P. 517–534; № 15. Chastne ofitsyalnaya. – P. 573 – 580; № 18. Chastne ofitsyalnaya. – P. 731–741.
- Popelnytskyi O. Proekt metodychnyh rekomendatsiy chodo muzeefikaciy i pamyatokistorii // Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamyatkoohoronnyh doslidzhen. – Kyiv, 2010. – Vyp. 5. – P. 325–331.
- Prihozhyi K. Mestechko Keleberda (Kremenchugskogo yezda) // PEV. – Poltava, 1872. – № 13. Chastne ofitsyalnaya. – P. 471–485.
- Putishestvennye zapiski Vasiliya Zuevaot S. Peterburgado Khersonav 1781 i 1782 godu. – Sankt-Peterburg, 1787. – 273 p.
- Reshetnyky // Poltavshyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk. – Kyiv, 1992. – P. 833.
- Romanovskiy P. Svedeniya o mestechke BelikiIego predmestii Boyarka Kobelyakskogo uezda // PEV. – Poltava, 1890. – № 5. Chastne ofitsyalnaya. – P. 173 – 177.
- Serov O., Osadchiy R. Otchet ob ohrannyh issledovaniyah0 trspeditsyi Kievskogo oblupravleniya kultury v 1992 g. // NA IA NAN Ukrainy. – 1992/42. – 5 ark.
- Slabchenko M. Malorusskiy polk va dministrativnomotnoshenii (istoriko-yuridicheskiocherk) // Zapiski imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta istoriko-filologicheskogo fakulteta. – Odessa, 1909. – Vyp. I. – 436, III p.
- Tytova O. Zberezhennya neruhomyh pamyatok arheologiiiv zapovidnykah I muzeyah // Pratsi Centru pamyatkoznavstva: Zb. nauk. prac. – Kyiv, 2009. – Vyp. 15. – P. 83 – 86.
- Kharlan O. Istoryko-mistobudivni doslidzhennya misrechka Tsarychanky // NDPKDU. – Kyiv, 2014. – Vyp. 23. – P. 34–43.
- KhlystunV. Bilyky // Kolos. – Kobelyaky, 1966. – № 146. – P. 4.
- Lustracye Królewsczyznimruskich Wołinya, Podolai Ukrainy zpiérwszépółowi XVII wieku / Wydał A. Jablonovski // Źródła dziejowe. – Warszawa: Druk. E. Skiwskiego, 1877. – T. V. – S. 224.